

М.Е. Дуйсембаева

Қазақстан инженерлі-педагогикалық халықтар достығы университетінің
аға оқытушысы, магистр, Шымкент қаласы

ТІЛДІ ЗЕРТТЕУДІҢ ӘДІСТЕРІ МЕН ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ

Аннотация: Тіл фактілерін тарихи тұрғыдан алып зерттеу, білу ғылым үшін де, практика үшін де керек. Өйткені қандай да бір құбылыстың, фактінің, өткенін, тарихи даму жолдарын білмей тұрып, оның қазіргі күйін, сырын жете білу мүмкін емес. Зерттеу әдісі бір қалыпта қалып қоймайды және ол әр ғылымда бірнешеуден болуы мүмкін. Әдістің өзгеруі зерттейтін объектінің сипатына, ғылымның даму дәрежесіне байланысты. Ғылым дами келе объектінің бұрын байқалмаған жаңа сырлары, тың құбылыстары ашылады. Оны жан-жақты және терең айқындау үшін бұрын қолданылып келген зерттеу тәсілдері жарамсыз болады да, зерттеудің жаңа әдіс-тәсілдерін қолдану қажеттігі туады. Бұл мақалада көне тілдік категориялардың тарихи даму жолдарын зерттеудің, білудің шешуші мәні барлығы байқалады. Сондай-ақ тілді зерттеудің әдістері мен зерттеу әдістемелерінің бүгінгі тілтанымдық зерттеулердегі маңыздылығы сөз етіледі.

Кілт сөздер: әдіс, методология, құрылымдық, тарихи.

М.Е. Дуйсембаева

Казахстанский инженерно-педагогический университет дружбы народов,
старший преподаватель, магистр, г. Шымкент

МЕТОДЫ ИЗУЧЕНИЯ И МЕТОДИКИ ИССЛЕДОВАНИЯ ЯЗЫКА

Аннотация: Историческое изучение и знание фактов языка, необходимы как для науки, так и для практики. Потому что, не зная какого бы то ни было явления, факта, его прошлого, путей исторического развития, невозможно понять его настоящее, его тайну. Методы исследования не остаются в одном состоянии и в каждой науке их может быть несколько. Изменение метода зависит от характера исследуемого объекта, степени развития науки. С развитием науки открываются новые тайны, новые явления, которые ранее были не замечены. Применяемые ранее методы исследования для всестороннего и глубокого его определения становятся недействительными и возникает необходимость применения новых методов и приемов исследования. В этой статье прослеживается решающее значение изучения, познания путей исторического развития древних языковых категорий. Также подчеркивается важность методов и методик исследования языка в современных языковых исследованиях.

Ключевые слова: метод, методология, структурный, исторический.

M.E. Duisembayeva

Senior lecturer, master of the Kazakhstan Engineering and Pedagogical University
of Friendship of Peoples, Shymkent

STUDY METHODS AND LANGUAGE RESEARCH TECHNIQUES

Abstract: The historical study of the facts of the language, knowledge is necessary for both science and practice. Indeed, despite the fact that any phenomenon, past, historical development, it is impossible to understand its current state, history. The research method does not remain in one position and can be several in each science. The change in the method depends on the nature of the object under study, the degree of development of science. With the development of science, new secrets are revealed, new phenomena that have not previously been noticed by the object. For a comprehensive and deep definition of it, previously applied research methods become invalid and there is a need to apply new methods and research methods. In this article, all the decisive values of the study, knowledge of the paths of the historical development of ancient linguistic categories are observed. This article reveals the importance of methods and techniques of language research in modern language research.

Keywords: method, methodology, structure, historical.

Зерттеудің тәсілдері мен жолдары ғылымның алға қоятын мақсаты – өз объектісін жан-жақты танып білу, оның белгісіз сырларын, заңдылықтарын ашып айқындау. Ғылымды қызықтыратын нәрсе – әлі шешілмеген, белгілі болмаған, сыры ашылмаған жайттар, проблемалар. Сондықтан ғылыми зерттеу – белгісізді белгілі ету, ашылмағанды ашу, шешілмегенді шешу процесі.

Ғылыми зерттеудің барлық түрінде де объектіні танып-білу үшін өзара байланысты үш түрлі әрекет іске асырылады. Олар: 1) қажетті материалдар, фактілер жинау; 2) жиналған материалдарды, фактілерді сұрыптау, талдау; 3) фактілер негізінде теориялық тұжырымдар, болжамдар жасау. Бұлар ғылым атаулылардың қай-қайсысында болса да, қайталанып отырылатын зерттеу процестері, зерттеу кезеңдері. Құбылысты, объектіні ғылыми танып-білу процесінде іске асырылатын бұл әрекеттер басқа да ғылымдардағы сияқты тіл білімі үшін де іс жүргізудің негізгі баспалдақты кезеңдері болып есептеледі.

Алға қойған мақсатты орындап шығу үшін, зерттеуде әртүрлі амал-тәсілдер қолданылады. Онда әдіс-амалдар қатарына методология, методика, /әдістеме/ жатады. Бұл үшеуі өзара тығыз байланыста, бірлікте болуларымен қатар әрқайсысы әртүрлі ұғымды білдіреді және бұлар бүкіл ғылыми механизмді қозғалысқа келтіретін қозғаушы күштер деп есептеледі. Ендігі әңгіме осы үшеуінің өзіндік сипаттарын, арақатынастарын айқындауға арналады.

Методология. Методология – гректің метод және логос деген екі сөзінің бірігуінен жасалған. Мағынасы – метод (әдіс) туралы ілім. Методология – теориялық ойлаудың философиялық негізі.

Методология дүниеге көзқарас, өмірдегі алуан түрлі құбылыстарды, болмысты танып-білудің жолы, философиялық принципі. Орыс тіліндегі үлкен энциклопедиялық сөздікте «Әдіс – болмысты түсіндірудің тәсілі, жаратылыс пен қоғам өміріндегі құбылыстарды танып-білудің, зерттеудің тәсілі» деген анықтама бар. Бұл әдіске жалпы ғылымдық, философиялық тұрғыдан, яғни методология деген тұрғыдан берілген анықтама. Бірсыпыра ғалымдар әртүрлі қызметтегі ұғымды бір-бірімен шатастырмау үшін және әдіс деген

терминді моносемиялы ету үшін, оның жоғарыда айтылғандай жалпы ғылымдық, философиялық түрін методология деп атаған жөн дейді. Бұл – орынды пікір.

Методология – әр ғылымның зерттеу жұмысында басшылыққа алатын философиялық көзқарасы. Методология – жалпы ғылымдық ортақ принцип. Кеңес Одағы кезінде бір ғана методологиялық принципке сүйенді. Ол – маркстік диалектикалық және тарихи материализм принциптері. Бұл принцип дүниенің негізі – материя, ол – алғашқы, ал ой-сана – мидың жемісі, материалдық сыртқы дүниенің бейнесі, ол – соңғы, дүниені танып білуге болмайтын ешнәрсе де жоқ, ғылым мен практиканың күші арқылы бәрін де тануға, білуге болады, өмірдегі алуан түрлі заттар, құбылыстар бір-бірімен тығыз байланыста, шартты қатынаста болады және олар үздіксіз қозғалыста болып өзгеріп дамып отырады, олардың ішкі қозғалысы, дамуы араларында болатын қарама-қайшылықтардың күресі негізінде болып жатады, құбылыстардың дамуы сандық өзгерістерден сапалық өзгерістерге ауысып отырады деп санайды.

Бұл табиғат пен қоғамдық өмірдің, ой-сананың жалпыға тән заңдылықтары. Бұл заңдылықтар ғылым атаулының қай-қайсысын болса да, бірде болмаса бірде кездеспей қоймайды. Осы себептен де методология ғылыми зерттеу ісінде зерттеушінің басшылыққа алатын, әрдайым есте ұстайтын бағдарлаушы принципі болып есептеледі.

Кеңес тіл ғалымдары тілді зерттегенде марксизм классиктерінің осы айтылған философиялық тұжырымдарын басшылыққа алды, өз зерттеулерінде оларды қалай қолданудың жол-жобасын айқындады. Осы тұрғыдан алғанда, зерттеудің методологиялық принципі дегенді оның басшылыққа алған философиялық қағидалары, дүниетанымы деп түсінген жөн.

Әдетте, басшылыққа алған методологиялық принципінің, сүйенген философиялық негізінің қандай болуына қарамастан, ғылым жетістіктері, ғылым ашқан жаңалықтар таптық болмайды, жалпыхалықтық, жалпы исламдық игілік болады. Бірақ бұдан ғылым табыстарын адамдар әртүрлі мақсатта пайдаланбайды, ұстанған методологиялық, философиялық принциптің таптық мәні болмайды деген қорытынды шықпайды.

Әрбір ғылымның өзіне тән арнаулы зерттеу әдісі зерттеушінің басшылыққа алған методологиялық принципіне, сол белгілеп берген негізгі мақсатқа сай келіп отырады. Зерттеу әдісі бір болғанымен, егер басшылыққа алған методологиялық принциптері әртүрлі болса, әдіс алдына қойылатын талап та, одан шығарылатын қорытынды да әртүрлі болмақ. Мысалы, XIX ғасырда және XX ғасырдың бас кездерінде бір-біріне қарама-қарсы бағытта қалыптасқан лингвистикалық мектептердің басым көпшілігі салыстырмалы-тарихи әдісті зерттеудің бәріне де ортақ тәсілі ретінде қолданды. Бірақ ол әдісті натуралистер «тіл – биологиялық құбылыс, организм» дейтін негізгі концепцияларын дәлелдеуге пайдаланса, психологистер «тіл – таза психикалық құбылыс» дейтін концепцияларын дәлелдеуге пайдаланды. Сол сияқты құрылымдық әдіс те түрлі мектептерге ортақ әдіс болғанымен, олардың әрқайсысы әртүрлі мақсатта, әртүрлі бағытта қолданылады.

Зерттеу әдістемелері. Арнаулы зерттеу әдісінен туатын негізгі мақсатқа жету үшін, зерттеуші ғылым қажетті фактілерді жинап, сұрыптап, қажетті жүйеге келтіруде, жинақтап қорытуда қолданатын көмекші іс жүргізу тәсілдері болады. Ондай тәсілдер жұмыс әдістемесі деп аталады. Басқаша айтқанда, әдістеме дегеніміз – бақылау, есепке алу, салыстыру, эксперимент сияқты зерттеу тәсілдерінің жиынтығы. Кейбір әдебиеттерде мұны да әдіс деп санайды. Әдіс пен әдістеме арасында белгілі жақындық, қарым-қатынас барлығы даусыз. Өйткені әдістеме әдістен туатын мақсатқа жету жолында қолданылатын іс жүргізу тәсілі, көмекші құрал. Солай бола тұра бұл екеуінің арасында елеулі өзгешеліктер де жоқ емес.

Әдіс зерттеп отырған объектіні танудың, фактілерді талдаудың жолын айқындайды, ал әдістеме қажетті фактіні қалай жинауды, қалай өлшеп сұрыптауды, қалай топтап жіктеуді, зерттеуге ыңғайлы, қажетті, тиімді түрге қалай келтіруді айқындайды. Басқаша айтқанда, әдіс – көздеген мақсатқа жетудің жолы болса, әдістеме – сол жолды аршып, тазартып отыруға қажетті құрал.

Әдістеме жалпылық, стандарттық сипатқа ие. Ол бір әдіске ғана тәуелді болмайды. Іс жүргізудің белгілі бір әдістемесі барлық әдісте де қолданыла беруі мүмкін.

Қазіргі заман ғылыми-зерттеу ісінде жиі қолданылатын бірнеше әдістемелік тәсілдер бар. Соның бірі – бақылау әдістемесі.

Бұл ғылым атаулының, әдіс атаулының барлығына дерлік ортақ, ең жиі қолданылатын, кең тараған тәсіл. Өйткені бақылай білмейінше қажетті фактілерді дұрыс жинап, олардың құбылыс сипаттарын дұрыс айқындап, дұрыс топтау мүмкін емес. Дұрыс бақылай білу – дұрыс қорытынды жасаудың кепілі. Бақылау – адам санасының, ақыл-ойының тынымсыз қайталанып отыратын әрекеті, объектіні танып-білу құралдарының бірі.

Бақылау – ғылыми-зерттеу атаулының барлығына тең, ортақ тәсіл дедік. Бірақ бұдан бақылаудың жолдары бәрінде бірдей деген қорытынды шықпайды, азды-көпті сонда да, бір-бірінен өзгешеліктері болады. Тіл білімінде бақылау, негізінде, мәтіннен белгілі бір фактіні тауып, оның сөйлеу процесінде қандай құбылыстарға ұшырайтынын ескере отырып, зерттелетін категориялар құрамына енгізу түрінде болады. Бақылаудың сәтті шығуы бақылаушының тілді жете білуіне, сезімталдығына, байқағыштығына байланысты. Бұл үшін тіл білімінен дайындық, қалыптасқан әдет-дағды, тәжірибе болуы қажет.

Әрине, бақылау басқа қосымша амал-тәсілдерсіз, жеке-дара әрдайым нәтижелі бола бермейді. Бақылау – бақылауға алынған элементтердің, формалардың өзгеріс-құбылыстарын, байқаған қасиеттерін есепке алу, сипаттау тәсілдерімен қатарласа жүреді. Бұларсыз бақылаудан туған ой түйіндерін бір жүйеге, бір ізге келтіру, жинақтау, оның дұрыс-терісін қайта тексеру мүмкін де болмас еді. Сондықтан қажетті фактілерді есепке алу, оны сипаттау – ғылыми зерттеу істерінің барлық саласында да бақылаумен жарыстырыла қолданылатын әдістеменің екінші түрі. Мысалы, тіл білімінде тілдің қай саласын, қандай мақсатта зерттесе де, ең алдымен, соған қажетті тілдік фактілер жиналып, есепке алынады. Ол фактілердің мағыналық, функциялық, формалық құбылыстары, тіл құрылысында алатын орны, басқа элементтермен, фактілермен қарым-қатынасы жан-жақты бақылана отырып, есепке алынады. Алдын-ала жүргізілетін мұндай әдістемелік әрекетсіз ештеме де істеуге болмайды.

Зерттеу жұмыстарында жиі қолданылатын әдістеменің үшінші түрі – фактілерді бір-бірімен салыстыра қарау тәсілі. Салыстыру әдістемесі тілдік фактілердің әрқайсысының өзіндік сипатын айқындауға, бір-бірінен қандай өзгешеліктері барлығын жан-жақты ашуға, сөйтіп, оларды дұрыс жіктеуге жәрдемдеседі. Салыстыру әдістемесі негізгіні ең басты, шешуі сипатын екінші, үшінші дәрежедегі белгілерден, шешуші мәні жоқ сипаттардан ажыратуды жеңілдетеді. Бұл әдісте-менің әсіресе тіл тарихын зерттеуде атқаратын қызметі едәуір салмақты. Зерттеу жұмыстарында эксперименттік, категориялық, лексикографиялық әдістемелер де қолданылады. Эксперименттік әдістеме кейде аспапты әдістеме деп те аталды, ол тілдің фонетика саласын зерттеуде жиі пайдаланылады. Оның аспаптары қатарына магнитофонды, кимограф пен осциллографты т.б. жапқызуға болады.

Лексикографиялық әдістеме – өте күрделі тәсілдердің бірі – мұның құрамына бақылау, фактілерді есепке алу, оларды сипаттау, тілдік элементтерді бір-бірінен қарым-қатынаста қарау сияқты көптеген әдістемелер енеді.

Әдістемелер ішінде кеңірек тоқталуды керек ететін аса күрделісі – картографиялық әдістеме. Мұны көбінесе лингвистикалық география немесе картографиялық әдіс деп те атайды. Бұл әдістеме тіл білімінің диалектология саласында қолданылады. Соған қарай кейбір әдебиеттерде оны диалектография дейді.

Картографиялық әдістеменің негізгі мақсаты – диалектілік ерекшеліктердің тараған аймақтарын арнаулы белгілер арқылы картаға түсіру, әрбір ерекшеліктердің жайылған шекарасын көрсету. Диалектологиялық зерттеулерде картографиялық әдістеменің қолданылуы – бұл ғылымның үлкен табысы. Осы әдістеменің арқасында да көптеген тілдердің диалектілік ерекшеліктерінің тараған аудандарын нақтылы айқындауға, оның тарихи себептерін ашуға мүмкіндік туды.

Картография әдістемесі диалектологиялық зерттеулерде XIX ғасырдың аяқ кездерінен бастап қолданылады. Бұл – үлкен ғылыми күшті, көп зерттеуді, көп уақытты керек ететін жұмыс. Сондықтан да көптеген жеке тіл білімінде, солардың ішінде қазақ тілі білімінде де диалектография әзірше жарық көре алмай келеді.

Әдіс (грек сөзі) – ғылыми зерттеу ісінде қолданылатын әртүрлі әдіс-тәсілдердің, зерттеу ережелерінің жиынтығы, әдістемелер арқылы айқындалған фактілерді ғылыми игерудің жолдары. Әдіс – ғылыми зерттеудің айырылмайтын серігі, адастырмайтын, мақсатқа тура бастайтын құбылнамасы. Өзіндік әдіс-тәсілі жоқ зерттеудің болуы мүмкін емес. Олай болатыны зерттеуге тиісті объектінің сыры, табиғаты әрдайым ашық-айқын көрініп тұрмайды, көбіне жасырын болады. Ал оны стихиялық жолмен ашу мүмкін емес. Объектінің ерекшелігіне, алға қойылатын мақсатқа сай келетін белгілі бір амал-тәсілдерді қолдана отырып зерттеу қажет. Зерттеудің әртүрлі әдістерін дүниеге келтіретін де осы қажеттілік.

Әдіс – объективтік өмір құбылыстарда, материалдық дүниеде болатын, соларға тән қасиет емес, бұларда тек объективтік заңдылық қана болады. Әдіс – зерттеушілердің саналы әрекеттерінде болатын, соған тән әртүрлі туынды тәсілдер жүйесі, яғни субъективтік диалектика категориясы. Бірақ субъективтік болғанымен, оның материалдық негізі болады, объектінің өзіндік мәні мен табиғаты жөніндегі мәліметке, білікке негізделеді.

Объектінің, пәннің өзіндік сипаты жөніндегі білім – әдіс атаулының теориялық негізі, оны қолданудың дұрыс жолын көрсететін, ғылыми зерттеу ісінде әсерлі, тиімді тәсілге айналдыратын күш. Пәннің, объектінің негізгі сипаттарын, заңдылығын білмей тұрып, оны зерттеуге қандай әдіс-тәсілдерді қолдануға болатынын айқындау да мүмкін емес. Мысалы, тілдің заман өткен сайын өзгеріп, дамып отыратын тарихи құбылыс екендігін, тілдердің өзара туыстас болатынын білмей тұрған заманда тіл білімінде салыстырмалы-тарихи әдіс те болмады. Оны тіл білімінің зерттеу әдісі етіп қалыптастыру әрекеті айтылған жайттар белгілі болғаннан кейін ғана мүмкін болды. Міне, осы білік – салыстырмалы-тарихи әдісті дүниеге келтірген әрі теориялық, материалдық, әрі тілдік негіз болып есептеледі. Әдістің теориялық, материалдық немесе тілдік негізі дегендерден осындай жайттарды түсінген жөн.

Зерттеу әдісі бір қалыпта қалып қоймайды және ол әр ғылымда бірнешеуден болуы мүмкін. Әдістің өзгеруі зерттейтін объектінің сипатына, ғылымның даму дәрежесіне байланысты. Ғылым дами келе объектінің бұрын байқалмаған жаңа сырлары, тың құбылыстары ашылады. Оны жан-жақты және терең айқындау үшін бұрын қолданылып келген зерттеу тәсілдері жарамсыз болады да, зерттеудің жаңа әдіс-тәсілдерін қолдану қажеттігі туады. Ондай әдістердің бұрын қолданылмаған тың туынды болуы да немесе басқа бір ғылымнан ауысқан болуы да мүмкін.

Әрбір әдістің қолданылатын өзіндік аумағы, алға қоятын мақсаты болады. Ол өзіне лайықты сол шеңбер аумағында қолданылғанда ғана жемісті бола алады. Бұл жағдай

кейбір ғалымдардың, лингвистикалық мектептердің өздері қолданатын әдістеріне морфологиялық сипат, жетекшілік рөл беріп, әдіс атын ғылымға таңып, ғылымды жеке әдіс атымен атауға тырысушылықтарының жөн болмайтынын байқағанды. Мұндай әрекет әсіресе қыры мен сырғы орасан мол тіл туралы ғылым үшін тым зиянды.

Тіл білімінің әдістері, олардың түрлері. Тіл білімінің әдісі деп тіл білімінде қолданылатын зерттеу әдістерін айтады. Кейбір әдебиеттерде тіл білімінің әдістерін бір сөзбен филологиялық, немесе гуманитарлық әдіс деп атаушылық та бар. Әлем тіл ғылымында болсын, Кеңес тіл білімінде болсын әдістің түрін айқындауда, оны жіктеуде бір ізділік жоқ. Біраз әдебиеттерде әдістемеге жапқызуға тиісті тәсілдерді де әдіс құрамына енгізіп, әдіс санын мейлінше көбейтсе, екінші біреулерінде жеке әдіс ретінде қарауға тиісті әдістерді бір-біріне қосып, өзара топтап, екеу-үшеу етіп қана көрсетеді. Мысалы, О.С.Ахманова құрастырған «Лингвистикалық терминдер сөздігінде» әдіс саны 15-16-ға жеткізілсе, 1973 жылы жарияланған «Общее языкознание» атты еңбектің үшінші томында салыстырмалы-тарихи, лингвогеографиялық, құрылымдық, типологиялық деп төрт түрге ғана бөледі. Сондай-ақ, Б.Н. Головин 1977 жылы шыққан «Введение в языкознание» деп аталатын оқу құралында әдісті сипаттама, салыстырмалы-тарихи, тарихи, салғастырмалы, құрылымдық, стилистикалық, сандық, автоматикалық талдау әдістері деп сегіз түрге келсе, В.И.Кодуховтаң 1974 жылы басылған «Общее языкознание» атты оқулығында әдісті зерттеудің негізгі бағытына қарай топтауды жөн көріп, оны сипаттама, салыстырмалы, нормативті аспект деп үш түрге бөледі де, құрылымдық әдісті сипаттама әдіс құрамында, салыстырмалы-тарихи, тарихи-салыстырмалы деп аталатын әдістерді салыстырмалы әдістің салалары ретінде қараған. Ал енді О.С.Ахманова, Б.Н.Головин еңбектерінде әдіс ретінде қаралған басқа түрлерін В.И.Кодухов сипаттама әдіске тән тәсілдер әдістемелер деп саналған.

Мұнда ала-құлалық, біріншіден, әдіс деген терминді кең мағынада, әдістеме мен методология мағынасында да қолданудан туса, екіншіден, бір-біріне белгілі жақындығы, ұқсастығы бар әдістерді біріктіріп, бір ғана атаумен беруге тырысудан туған. Бұлар өзіне лайықты орында кейініректе сөз болады.

Қазіргі заман тіл білімінде зерттеу әдістерінің көпшілікке таралған, зерттеу объектісі айқындалған бірнеше түрі бар. Олар: сипаттама, салыстырмалы-тарихи, типологиялық, структуралық, математикалық әдістер.

Сипаттама немесе сипаттамалық жүйе. Сипаттама әдіс – тіл білімі әдістері ішіндегі ең көнесі. Тілге байланысты алғашқы зерттеулердің барлығы дерлік осы сипаттама әдіс бойынша жүргізілген. Сипаттама әдіс зерттеліп отырған объектінің өткендегі күйін, тарихи даму жолдарын ескермейді, тек оның белгілі бір дәуірдегі қалпын синхрондық күйін сипаттаумен шұғылданады.

Сипаттама әдіс бойынша жазылған еңбектер осы әдістің атымен сипаттама грамматика, сипаттама фонетика, сипаттама лексика деп те аталады. Тілдің белгілі бір дәуірдегі құрылым жүйесін айқындауда сипаттама әдіс бойынша жүргізілетін зерттеудің мәні ерекше.

Сипаттама әдіс зерттеудің көне замандардан келе жатқан тәсілі болғанымен, ол – ескірген, қолданудан қалған тәсіл емес, қазіргі заман тіл білімінде де үздіксіз қолданылып келе жатқан жасампаз тәсіл. Структуралық тіл білімі түгелдей дерлік осы сипаттама әдіске сүйенеді, соны қолданады. Бірсыпыра ғалымдар құрылымдық әдісті осы сипаттама әдістің жанарған, жетіле түскен жалғасы дейді де, оны сипаттама әдістің құрамында қарайды,

екеуін біріктіріп, синхрондық әдіс деген бір ғана атаумен ағайды. Сипаттама әдіс болсын, құрылымдық әдіс болсын тілдің белгілі бір дәуірдегі күйі, статистикалық жүйесі зерттейді. Бірақ қолданыла бастау мерзімі жағынан болсын, зерттеу тәсілі, алға қоятын мақсаты жағынан бұл екеуі арасында бірсыпыра өзгешеліктер де бар.

Оны байқау үшін қалыптасу кезеңінің көп екендігіне қарамастан, құрылымдық әдісті де осы тақырыпқа жалғастыра қарап, екі әдіс арасындағы бірлік пен өзгешеліктерді ашқан жөн.

Структуралық ағым. Бұл әдіс тіл білімінде өткен ғасырдың 20-жылдарынан бастап қолданыла бастады. Бірақ ол ғылыми зерттеу әдісі ретінде басқа ғылымдарда бұрыннан қолданылып келген, тіл біліміне солардан ауысқан әдіс. Құрылымдық әдіс бұл күнде дүниежүзіне көп тарап, тіл біліміндегі ағым ретінде құрылымдық тіл білімі немесе структурализм деп те аталып жүр.

Синхрон – гректік син және хронос деген сөздерінің бірігуінен жасалған күрделі атау. Мағынасы бір мезгіл, уақыт.

Бұл әдістің құрылымдық деп аталуының мынадай себебі бар. Әдісті қолданушылар тілді өзара тығыз байланыста, шартты қатынаста тұратын, біріне-бірі тәуелді бөлшектерден құралған біртұтас, біртүтін құрылым, жүйе деп санайды да, тіл білімінің міндеті – тілдің сол құрылымын зерттеу дейді. Тіл құрылымын зерттеуде қолданылатын әдіс – құрылымдық әдіс дейді. Бұл көзқарасты жақтау-шылар, яғни құрылымдық әдісті қолдана отырып, тілдің құрылымын зерттеу – тіл білімінің бірден-бір міндеті деп санайтындар – структуралистер деп аталады.

Тілдің құрылымын зерттеу тіл білімі тарихында структурализмге дейін де болған, сондықтан структуралистердің өзіне дейінгілерден, яғни XIX ғасыр тіл ғылымдарынан, өзгешеліктері соңғылардың типін құрылымын зерттеуінде емес, соны зерттеу тәсілдерінде, алға қоятын мақсаттарында. Бұл пікірді талдаңқырап көрсетсек, төмендегідей болып шығады.

Өткен ғасырдағы тіл ғылымдары тілдік тұлғаларды бір-біріне байланыссыз бөлек-бөлек алып, оларды мағыналық, дыбыстық жақтан талдауға ерекше мән берсе, структуралистер тілді біртұтас құрылым, элементтер бірлігінен тұратын бір бүтін жүйе, сондықтан оның элементтері жеке тұрғанда өз мәндерін толық көрсете алмайды, олардың семиотикалық сипаты, тіл біліміндегі орны өз жүйесіндегі өзі сияқты басқа элементтермен байланыста, қарым-қатынаста қарағанда ғана айқындалады дейді де, элементтер арасындағы қарым-қатынасқа, байланысқа ерекше мән береді. Сөйтіп, алдыңғылардың зерттеулерінде тіл тұтастығы ескерілмей, ол бір-біріне байланыссыз жатқан кездейсоқ бөлшектер жиынтығы сияқты болып көрінсе, соңғылардың зерттеулерінде ол – бөлшектері бір-бірімен тығыз байланыста, шартты қатынаста тұратын, бірі бәріне, бәрі біріне тәуелді біртұтас құрылым, сындарлы жүйе болып көрінеді.

XIX ғасыр тіл ғылымдары тілдің, тілдік элементтердің тарихын зерттеуге ерекше мән берсе, ғылыми зерттеу деп тек тарихи тұрғыдан жүргізілетін зерттеулерді санаса, структуралистер тілді семантикалық жүйе, тіл білімінің негізгі міндеті – тілдің жүйесін зерттеу, тіл жүйесін зерттеу тек синхрондық-статистикалық тәсіл арқылы ғана жүргізілу керек, диахрондық тәсілдің тіл жүйесін зерттеуге қатысы жоқ, нағыз ғылыми зерттеу тек синхрондық зерттеу дегенді айтады. Сөйтіп, структуралистер тілдің танбалық қызметіне, жүйелік сипатына, синхрондық күйіне шешуші мән береді, құрылымдық әдістің табан тірейтін принципі осылар деп санайды.

Бірақ құрылымдық әдіс барлық елде, барлық жерде бірыңғай, бір мақсатта ғана қолда-

нылмайды. Бұл әдісті қолданушылар арасында қайшылықтар да, ала-құлалықтар да жеткілікті. Ондайлар жоғарыда, «құрылымдық лингвистика» деген тарауда айтылды.

Құрылымдық әдіс. Кеңес тіл білімінде де қолданылып келді, қолданылып та жүр. Алдыңғы тарауда да айтылғандай, бізде құрылымдық әдісті жақтаушылар да, оған қарсылар да болды. Бірақ түптеп келгенде, бұл әдісті қолдануға болатындығы айқындалды. Сөйтіп, 50-жылдардан бастап ол Кеңес тіл білімінде берік орын тепті. 1958 жылы КСРО Ғылым академиясының Тіл, әдебиет бөлімі бюросы структуралды тіл білімін дамыту жөнінде арнаулы қаулы алды да, осыдан кейін бұл бағыттағы жұмысты өркендетудің әртүрлі жолдары жүзеге асырылды.

Кеңес тіл білімінің құрылымдық әдісті қолдануда, оның міндет-мақсатын айқындауда өзіндік ерекшеліктері бар. Ең алдымен, бұл әдісті қолдану тіл білімі әдістерінің басқа түрлерінен бас тартуды, олардың пайдалы жақтарын жоққа шығаруды көздемейді. Ол басқа да әдістермен қатар қолданыла береді. Екіншіден, құрылымдық әдісті қолдану тіл тарихын, диахрондық зерттеудің маңызын тіпті де жоққа шығармайды. Үшіншіден, құрылымдық әдісті мағынадан жұрдай жалаң формаларды тізімдеудің немесе формалардың абстракт мәнде алынған жалаң қарым-қатынасын ғана зерттеудің құралы етуге қарсы. Кеңес структуралистері тілдік формамен бірге оның мағыналық, қызметтік жақтарына да ерекше мән берді. Құрылымдық әдісті қолдануда Кеңес тіл ғалымдары арасында ала-құлалық бар. Бірақ олардың барлығы да маркстік диалектикалық және тарихи материализм принципінен басшылыққа алды. Жоғарыда құрылымдық әдістің белгілі шамада сипаттама әдіспен үндес келетіні айтылады. Бірақ сол үндестігімен қатар, бұл екеуі арасында елеулі өзгешеліктер де жоқ емес. Сондайлардың бірі ретінде мынаны айтуға болады: сипаттама әдістің ерекше назар аударатыны тілде қолданылып жүрген элементтердің, тұлғалардың мағыналық, дыбыстық жақтарын, қызметін жеке-жеке айқындап, оларды түрлі категорияларға топтау болса, құрылымдық әдістің ерекше мән беретіні олардың бір-бірімен қатынасы, байланысы, дистрибуциясы.

Тіл біліміндегі талдау тәсілдері жоғарыда, ескертілгендей, сипаттама әдістің болсын, құрылымдық әдістің болсын алға қоятын мақсаты – тілдің белгілі бір дәуірдегі жүйелік құрылымын синхрондық күйде сипаттап шығу. Ал оны сипаттау – тілдік тұлғаларды бөлуге, олардың өзіндік ерекшеліктерін, қызметтерін дистрибуцияларын айқындауға байланысты.

Тілдік тұлғаларды сипаттау, талдау үш кезеңге бөлінеді: бірінші кезеңде текстен номинативтік, коммуникативтік тұлғалар бөлініп алынады. Екінші кезеңде ажыратылып алынған номинативтік және коммуникативтік тұлғалар әрі қарай құрылымдық бөлшектерге, яғни сөз – морфемаға, сөйлем – сөз тіркестері мен сөйлем мүшелеріне жіктеледі. Ал үшінші кезеңде алдыңғы екі кезеңде бөліп алынған номинативтік, коммуникативтік және құрылымдық тұлғалар талданып түсіндіріледі.

Құрылымдық түсінік, негізінде, категориялар және дискреттік талдау арқылы беріледі. Категориалды талдау арқылы айқындалған элементтер әртүрлі жақындықтарына қарай әртүрлі парадигмалық топтарға жіктеледі. Ал дискреттік (латын сөзі – бөлшектік) талдауда құрылымдық элементтер әрі қарай бөлшектеуге келмейтін ең ұсақ элементтерге дейін жіктеледі.

Тілдік талдаудың жоғарыда аталған үш кезеңінің алдыңғы екеуіндегісі компоненттік талдау деп аталады. Мұнда сөз – морфемдік, сөйлем – мүшелік бөлшектерге талданады. Компоненттік талдау, сонымен бірге, сөз мағынасын түсіндіруде де қолданылады. Мысалы, «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» адам деген сөздің лексикалық мағынасы былай айқындалған: «Ойлау және сөйлеу қабілеті бар, өмірге қажетті өндіріс құралдарын өндіре

алатын және ол құралды қоғамдық еңбек процесіне пайдалана алатын жан иесі, кісі». Бұл анықтамада адам деген сөздің лексикалық мағынасының алты түрлі белгісі аталған. Олар: ойлау, сөйлеу, құрал ендіру, құралды пайдалана білу, жан иесі және кісі бұлардың әрқайсысы – сөздің лексикалық мағынасының жеке компоненттері. Осы компоненттердің бірігуі арқасында сөз мағынасы жан-жақты айқындалады. Компоненттік талдау дегеннің мәні де осында.

Бірақ көптеген сөздердің, басқа да тілдік тұлғалардың мағынасын айқындауда компоненттік талдаудың жетімсіз болатыны, контекстік талдауды қажет ететіні болады. Контекст деп тілдік тұлғаның орналасқан ортасын айтады. Лексикалық, грамматикалық омонимдердің, полисемиялы сөздердің мағыналарын айқындауда контексті пайдалану шешуші рөл атқарады (күннің көзі, терезенің көзі, бұлақтың көзі, малды суар, малды ауыл, қолын малды).

Кейбір әдебиеттерде контекстік талдау дистрибутивтік әдістеме деп те аталады. Бірақ бұлай атау орынсыз, өйткені контекстік талдау мен дистрибутивтік талдау бір емес: алдыңғы, негізінде, тілдік тұлғалардың мағыналарын айқындауды көздейді, ал соңғы кез-келген тілдік элементтің орналасу тәртібін, қандай элементтер арасында, қасында келе алатынын, олардың қызметін айқындауды көздейді, сондықтан ол синтагмалық тіркесудің барлық түрінде, фонема үшін фонема тіркестерін, морфема үшін морфема тіркестерін контекст ретінде қолдана береді. Тіл құрылымын сипаттауға байланысты қолданылып жүрген әдістің бір түрі – математикалық әдіс.

Математикалық әдіс. Кейінгі жылдарда физика, химия, математика ғылымдарының тез қарқынмен дамуы нәтижесінде техниканың рөлі мейлінше артты. Ол өмірдің барлық саласына да кең тарала бастады. Күрделі есептер шығаратын, бір тілден екінші тілге аударатын электрондық машиналар жасалып шығарылды. Содан барып математикада қолданылатын әдісті басқа ғылымдарда, солардың ішінде тіл білімінде де қолдануға болмас па екен деген сұрақ туады. Оған себепші боларлық кейбір жайттың тілде барлығы даусыз. Мысалы, тілдің құрылымында оның элементтерінің сандық шамасының да атқаратын қызметі аз емес. Онда белгілі бір элемент, форма көп болса, екінші біреулері сан жағынан одан әлдеқайда аз болады. Бірі өнімді, актив қызмет атқарса, екінші біреулері өнімсіз, пассив болады, өте сирек қолданылады. Бұларды айқындау, есепке алу – ғылым үшін қажет нәрсе. Өйткені тіл білімі үшін тілдік элементтердің сапалық сипаты қандай мәнді болса, сандық сипаты да сондай мәнді.

Математикалық әдісті (кейде сандық әдіс деп те аталады) тіл білімінде де қолдану керек дейтін ғалымдар әртүрлі категориядағы, топтағы сөздерді, олардың әр алуан формаларын, байланыстарын математикалық көптік, жиынтық деп қарауға, сөйтіп, оларды ғылыми талдауға математиканың көптік теориясы деп аталатын формуласын, ұғымын қолдануға болады дегенді айтады.

Бұл әдістің негізгі мақсаты – тілдің, сөйлеудің сандық сипатын, тіл құрылымының қызметімен, дамуымен байланысып жататын сандық заңдылықтарды айқындау, солардың сырын ашу. Оған зерттеу материалы болатындар – тілдік элементтердің, формалардың сандық жағы, сандық сипаттарының жиынтығы.

Математикалық әдіс тілді күрделі есептер шығаратын, немесе тексті бір тілден екінші тілге аударатын электрондық мағынамен қалай жақындастыруға болады дегенді зерттейді. Кейбір ғалымдар математикалық әдістің бұл міндетін автоматтық анализ әдісі деп бөліп қарайды.

Математикалық модельдер үлгісін тілге де қолдану, тіл білімін де автоматтандыру талабы хабар, информация теориясы негізінде, соның қасиетінен туып, соңғы жылдары

өте тез қарқынмен дамып келе жатқан кибернетика ғылымының әсерінен пайда болды. Бұл әдіс кеңес тіл біліміне 50-жылдардың екінші жартысынан бастап ене бастады. Содан бергі уақыт ішінде ағылшын, француз тілдерінен орыс тіліне электрон машинасы арқылы аударуға бірнеше әрекет жасалды.

Математикалық әдісті тіл білімінде қолдануға бола ма деген мәселенің басы әлі ашыла қойған жоқ. Оған себеп болып жүрген қиыншылықтар да жоқ емес. Математикалық әдістерін, модельдерін тіл білімінде қолдану үшін алдымен солардың өзін жақсы білу керек. Ал тіл ғалымдарының барлығы бірдей математикалық идеяларды біле бермейтіні белгілі. Екіншіден, бұл әдісті қолдануды жақтаушылардың өздері де бірауызды емес. Оны қалай қолдану керек және тіл білімінің қай саласында жемісті қолдануға болады дегендер тәріздес сұрауларға беріліп жүрген жауаптар да әртүрлі. Бірақ елеулі қиындықтарына қарамастан, математикалық әдіс, егер дұрыс қолдана білсе, тіл біліміне едәуір септігін тигізері даусыз.

Салыстырмалы әдіс. Фактілерді бір-бірімен салыстыра тексеру – ғылыми зерттеу атаулының бәріне де қажетті тәсіл. Сондықтан бұл әдіс барлық ғылымдарға тән, ортақ тәсіл деп есептеледі. Салыстыру тек ғылыми зерттеуде ғана емес, әртүрлі тілдерді үйрену, оқыту істерінде, салыстырмалы сөздіктер жасауда да кең қолданылады. Салыстыру арқылы салыстырылып отырған объектінің өзіндік ерекшеліктері, басқаларға ұқсастық және одан өзгешелік жақтары айқындалады. Салыстырудың жолдары, одан шығатын қорытынды, көзделер түпкі мақсат – әр ғылымда әр басқа болуы мүмкін. Сондай өзгешелік тіл білімінде қолданылатын салыстырмалы әдісте де бар. Басқа ғылымдарда қолданылатын салыстырулардан өзгешелігін айтпаған күнде де, бұл әдістің бір ғана тіл білімінде қолданылуының өзінде де әр түрлілік аз емес. Ондай түрлілік салыстырылатын фактілердің ерекшеліктерінен, салыстырудан күтілетін нәтижелерден, көзделетін түпкі мақсаттан туады. Салыстырылатын фактілер әртүрлі тілдерден алынуы да, бір тілдің өз фактілері болуы да мүмкін. Сондай-ақ, салыстырылатын әртүрлі тілдер өзара туыстас, төркіндес тілдер болуы да, бір-бірімен ондай жақындықтары жоқ тілдер болуы да мүмкін. Салыстырылатын фактілерді осындай өзгешеліктеріне қарай салыстырмалы әдіс тіл білімінде салыстырмалы-тарихи әдіс, тарихи-салыстырмалы әдіс, салыстырмалы әдіс делініп үш түрге бөлінеді. Енді осылардың ішінен кітаптың бұрынғы тарауларында көп сөз болмағаны – тарихи-салыстырмалы әдіс жайына тоқталайық.

Тарихи-салыстырмалы әдіс. Кейбір әдебиеттерде зерттеудің бұл түрін тарихи әдіс деп те атайды. Олай аталатыны: бұл тәсіл тілдік фактілердің тарихын айқындау үшін қолданылады. Оны айқындауда, зерттеліп отырған тілдің әр дәуірдегі фактілерін бір-бірімен салыстыра зерттеу әдісі қолданылады, яғни фактілер тарихи салыстыру арқылы ашылады. Сондықтан біраз әдебиеттерде тарихи деген атауға салыстырмалы деген сөзді қосарлап, тарихи-салыстырмалы әдіс деп атайды. Бұлай атау – әдістің барлық сипатын біршама толық көрсететіндіктен, бұл оқулықта да осы шартты атау қолданылады.

Мұндағы салыстырудың салыстырмалы-тарихи әдіспен ең негізгі өзгешелігі – алдыңғыда туыстас бірнеше тілдер фактілері салыстырылса, соңғыда бір тілдің өз фактілері де бір-бірімен салыстырылады.

Тарихи-салыстырмалы әдіс тілдің өзгеру, даму жолдарын ол өзгерістің заңдылықтарын және оған түрткі болған ішкі-сыртқы себептерді зерттеу үшін қолданылады. Бұл әдіс тілді дамып, өзгеріп отыратын тарихи құбылыс деп танудың, сөйтіп, оның тарихын зерттеуге мән берудің нәтижесінде XIX ғасырда пайда болды. Бұл тәсіл сипаттама әдіске тура қарама-қарсы мәнде. Сипаттама әдіс тілдің белгілі бір ғана дәуірдегі, негізінде, осы заманғы статистикалық күйін айқындауды көздесе, тарихи әдіс оны даму, өзгеру үстінде,

динамикалық, диахрондық күйде алады. Тіл басынан қандай құрылымдық құбылыстарды өткізді, алғашқы құрылым, норма немесе құрылымдық элемент неге жойылды, оның орнын не басты, соңғының алғашқылардан артықшылығы неде? – деген сияқты сұрауларға жауап іздейді. Ол үшін тілдің белгілі бір дәуірдегі құрылымдық күйін, оның соған жалғас екінші бір дәуірдегі құрылымдық күйімен салыстыра зерттейді. Тілдік өзгерістерге түрткі болған ішкі-сыртқы себептерді айқындайды.

Тарихи-салыстырмалы әдісті қолдана отырып, тіл тарихын зерттегенде, тілдік құрылымның әр қабаты – фонетикасы, морфологиясы, синтаксисі, т.б. жеке-жеке зерттелуі мүмкін. Соған қарай, тіл білімі тарихи фонетика, тарихи морфология, тарихи синтаксис немесе тарихи грамматика деп бөлшектеніп те аталады.

Тілдік құрылыстардың көпшілігі, әдетте, қоғам дамуымен, қоғамның рухани өмірінің дамуымен тығыз байланысты. Сондықтан тіл тарихын зерттеуші ғалым сол тілдің иесі болып табылатын қауым тарихын ескерусіз қалдыра алмайды. Оның үстіне, тілдің әрбір тарихи дәуірдегі күйін білдіретін жазба нұсқа да бола бермейді. Мұндай жағдайда тілдің өткен кезеңдерінен сақталған белгілі фактілерді бір-бірімен салыстыра отырып, белгісіз кезеңдердегі тілдік жүйенің, тілдік элементтердің сипаты туралы ғылыми болжамдар жасауға да тура келеді. Бұл ретте археология, этнография, тарих ғылымдары ашқан фактілердің тигізетін пайдасы да аз болмайды. Осыған байланысты тіл тарихшысы бұл ғылымдардан да хабардар болуы шарт. Бұл жағдайлар тарихи әдіс бойынша жұмыс істеудің қиын да күрделі екендігін байқатады. Солай болғанымен, тарихи әдіс – тіл біліміне өте қажет және бірте-бірте жетіліп, толығып келе жатқан маңызды тәсіл.

Тіл фактілерін тарихи тұрғыдан алып зерттеу, білу ғылым үшін де, практика үшін де керек. Өйткені қандай құбылыстың, фактінің болса да, өткенін, тарихи даму жолдарын білмей тұрып, оның қазіргі күйін, сырын жете білу мүмкін емес. Бұл айтылғандар тілдің көне тілдік категориялардың тарихи даму жолдарын зерттеудің, білудің шешуші мәні барлығын байқатса керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Соссюр Ф. де. Общее языкознание. – М., 2001. 16-18 бб.
- [2] Қордабаев Т. Жалпы тіл білімі. – Алматы, 1981. – 215 б.
- [3] Қордабаев Т., Қалиев Ф. Жалпы тіл білімі. – Алматы, 2004. – 65 б.
- [4] Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Оқулық. – Алматы, 2002. – 42 б.
- [5] Попова З.Д., Стернин И.А. Общее языкознание. – М.: АСТ: Восток - Запад, 2007. – 408 с.
- [6] Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. – М., 1973. – 85 с.
- [7] Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 1991. – 31 б.
- [8] Фигуровский И.А. Введение в общее языкознание. – М., 1969. – 108 с.